

Inheemse bomen en struiken van Duinen en Brand

Door Bert Maes

In opdracht van de Provincie werden de Loonsche en Drunensche Duinen en De Brand, die samen een Nationaal Park (NP) vormen, van 2006 tot 2009 gebiedsdekkend geïnventariseerd op oude boskernen en de daarin voorkomende oorspronkelijk inheemse bomen en struiken. Het resultaat was een nagenoeg compleet verspreidingsbeeld van deze autochtone houtige gewassen. Er waren nogal wat nieuwe vondsten bij, wat van tevoren niet was verwacht. Want waar nu grillige eikenstrubben groeien, zou, afgaande op oude kaarten en het kadaster van omstreeks 1825, louter heide en stuifzand gelegen hebben. De Brand staat al op kaarten uit de eerste helft van de negentiende eeuw aangegeven als bos, maar werd later die eeuw ontwaterd, op rabatten gezet en over grote delen opnieuw ingeplant. Niettemin handhaafde zich op veel plaatsen de kruid-

laag van het oude bos. In het hele onderzoeksgebied konden op circa 300 locaties waardevolle autochtone bomen en struiken in kaart worden gebracht, waaronder enkele zeer zeldzame soorten. Ze hebben een grote waarde voor de biodiversiteit – de alom bejubelde ‘verscheidenheid aan leven’ – en als genenbron (een gen is een drager van erfelijke eigenschappen in een cel). We hebben dan weliswaar geen echte oerbossen meer in Brabant, maar nog wel stukken wildernis.

Curieus genoeg bestaat bij de meeste natuuronderzoekers weinig kennis van en interesse voor inheemse bomen en struiken, ze vormen een *ondergeschoven kindje*. En dat terwijl ze in bossen en houtwallen verre van onopvallend aanwezig zijn. Ze behoren tot onze grootste en oudst wordende organismen. De belangstelling voor bomen en struiken als onderdeel van de wilde flora is betrekkelijk

nieuw. De geringe interesse is te begrijpen omdat het vaak om exoten gaat, ze ook anderszins vrijwel altijd zijn aangeplant en vooral lastig te determineren. Er is een grote morfologische variatie en er treedt vaak bastaardisering op met verwante soorten. Tenslotte laat de vakliteratuur te wensen over. Het bekende handboek van Boom mist maar liefst 45 inheemse houtige geslachten. En zelfs de laatste druk van Heukels' Flora, hét standaardwerk van de inheemse flora, mist zo'n 40 geslachten.

Met **autochtoon** wordt bedoeld dat de boom of struik zich na de laatste ijstijd spontaan heeft gevestigd en sedertdien blijvend heeft

vermeerderd. We rekenen er ook aangeplante exemplaren onder als het plantmateriaal afkomstig is van regionale populaties. Het bepalen van de oorspronkelijkheid gebeurt in het veld op grond van historische terreinkennis, oude kaarten, de aanwezigheid van oude bosbodems en zogenaamde 'oudbos-indicatoren' in de kruidlaag. Op deze wijze is 'al' 60% van Nederland in kaart gebracht, terwijl onze zuiderburen de Vlamingen, die later van start gingen, hun grondgebied al vrijwel geheel hebben geïnventariseerd.

Kennis van de ligging van deze bijzondere groeiplaatsen is belangrijk als extra argument om deze locaties te beschermen. Maar ook

om er stekken of zaad van te nemen voor het opkweken van elders uit te zetten plantgoed, waarmee het bos aldaar natuurlijker wordt gemaakt. Nog steeds worden in en om natuurgebieden bomen en struiken aangeplant van doorgaans niet-autochtone herkomst. Ten gevolge van kruising hiermee, loopt het schaarse nog bestaande genetische erfgoed steeds verder gevaar.

Nog maar minder dan 5% van de oppervlakte / lengte van onze bossen, houtwallen en heggen is autochtoon. Meer dan 50% van onze inheemse soorten wordt met uitsterven bedreigd. In Brabant zijn waarschijnlijk al meer dan 10 soorten uitgestorven. Populaties van autochtone bomen en struiken overleefden zowel de **Warme Middeleeuwen** (950-1100) als **Kleine IJstijd** (1500-1850). Ze kunnen dus tegen een stootje en zouden bij de huidige opwarming van de Aarde wel eens van grote waarde kunnen zijn.

Oerbos in het zand

Van meerstammige stoven van zomereiken onder Giersbergen bleek de grootste een omtrek te hebben van 12 meter. Dit werd opgemeten door onderzoekers van de Universiteit van Wageningen, die verder vaststelden dat de kring van lage knotboompjes genetisch identiek waren. Feitelijk was dus sprake van één moederboom. De laatste hakbeurt bleek van omstreeks 1930 te zijn. Wanneer de eik zelf is aangeplant of ontkiemd wordt nog onderzocht, maar hij is zeker ettelijke eeuwen oud. Eikenstoven danken hun vorm aan het eeuwenoude hakhoutbeheer, mede bedoeld om de bomen te beschermen tegen vraat van schapen. Twisten tussen bosbeheerders en veehouders kwamen veelvuldig voor.

De zuidwest-noordoost lopende paraboolduinen in de Loonsche en Drunensche Duinen verplaatsten zich in de loop der tijd maar

langzaam, wat mogelijkheden bood voor een langer verblijf van zomereiken. Ze vestigden zich op de hoge richels en kammen, waar ze in de loop der tijd werden geëgeld door instuivend zand. Door erosie kwamen de wortels bloot te liggen. Daarnaast werden ze eeuwenlang behakt. Nergens zijn de grillige vormen ten gevolge van de strijd om het bestaan zo indrukwekkend als hier. Hakhout en knotbo-

men zien we ook op de Middeleeuwse randwallen, opgeworpen om de akkers en behuizingen te beschermen tegen het stuivende zand. De langste randwal ligt aan de zuidrand van de Duinen, kleinere liggen aan de **Roestelberg**, **Giersbergen** en **Distelberg**, wat bij nader inzien passende toponiemen zijn. De hoge dynamiek en schrale zandgrond bieden weinig mogelijkheden voor kruiden van

Zwarte bes, aalbes en kruisbes

De drie inheemse soorten van het geslacht *Ribes*, te weten zwarte bes, bosaalbes en kruisbes, stellen ons voor een raadsel. Alleen van de zwarte bes hebben we onomstotelijk archeologisch bewijs dat hij inheems is. Omdat de bessen smakelijk en rijk aan vitamine C zijn, worden deze drie heesters al vanaf de veertiende en mogelijk zelfs de dertiende eeuw gekweekt. Aangezien ze al zo lang in cultuur zijn, is de kans groot dat struiken die je in het bos tegenkomt, terug verwilderde tuinplanten zijn. Ook vogels eten er namelijk graag van en deponeren met hun uitwerpselen de zaden op plaatsen waar ze uitrusten, zoals bosjes, struwelen, holle bomen en knotwilgenpruiken. Daardoor is het vaak moeilijk uit te maken of deze heesters in een gebied van nature voorkomen of er door vogels vanuit tuinen naar toe zijn gebracht. Verwilderde en oorspronkelijk wilde bessenstruiken zijn ook door deskundigen maar moeilijk uit elkaar te houden. Wel is het zo dat de bessen van zowel zwarte bes als aalbes bij de wilde vorm aanzienlijk kleiner zijn dan bij de gecultiveerde. Hetzelfde geldt voor de blaadjes. De echte wilde bosaalbes maakt worteluitlopers

en vormt grote groepen van klonen, wat je niet ziet bij de cultuuraalbes. De zwarte bes heeft een groot verspreidingsgebied met bijna heel Europa en een groot deel van Azië. Ze is een van de meest karakteristieke soorten van het elzenbroekbos, een bostype dat je vindt in zowel rivier- en beekdal als laagveengebieden. Het verspreidingsgebied van de bosaalbes is daartegenover erg beperkt: van Engeland tot in Duitsland en Noord Frankrijk, met daartussen Nederland en België. Het oorsprongsgebied is tot dusver onbekend. Bij ons is ze zeldzaam, alleen hier en daar in vochtige bossen van Twente, Achterhoek en Zuid Limburg. Lange tijd was haar (wilde) voorkomen in Brabantse beekdal onzeker, maar na het grondig uitkammen van De Brand door Bert Maes in 2009 rest geen twijfel meer. Binnen de discussie over het al dan niet inheems zijn van de ribessen, spreekt in hun voordeel dat er zoveel ongewervelde soorten mee samenleven en zelfs strikt van afhankelijk zijn. Doorgaans kennen hier naar toe gehaalde uitheemse planten nauwelijks of geen ongewervelden die er voor hun voortbestaan van afhankelijk zijn, denk maar aan Amerikaanse eik en vogelkers. Dat kan van de ribessen

oude bossen, maar op luwe plekken zien we eikvaren, adelaarsvaren en dubbelloof. Begeleidende houtige gewassen zijn ruwe berk, lijsterbes, sporehout, kamperfoelie en **kruipwilg**. De laatste komt voor in een ondersoort die van de kustvorm afwijkt door een kleinere maat en zwakkere beharing. Door diep in het zand te wortelen en afleggers en uitlopers te vormen, weet hij de barre milieu-

omstandigheden te overleven. In de eerste helft van de twintigste eeuw nog algemeen in Brabant, is hij er nu door de enorme afname van zijn milieu, het levende stuifzand, vrijwel uit verdwenen. Vlak bij uitspanning 'Bosch en Duin' bevindt zich de mooiste groeiplaats. Van de jeneverbes komt in de hele Duinen nog maar één exemplaar voor. Alle bovengenoemde soorten werden bij de hakhoutbeur-

▲ Zwarte bes.

beslist niet gezegd worden. Er leven heel wat soorten nachtvlinders op, zoals bessentakvinder, hopdwerghspanner, zwarte w-vlinder, het mugvlindertje en last but not least de bonte

bessenvlinder. Maar het kan natuurlijk ook dat de fauna van de autochtone zwarte bes snel is kunnen overstappen op de tóch door de mens geïntroduceerde aalbes en kruisbes.

ten meegenomen. Houtachtigen van nattere plekken in de Duinen zijn geoorde wilg, gagel en mispel. De wintereik zul je er tevergeefs zoeken, zoals trouwens overal in Brabant. Waarschijnlijk heeft dat te maken met de arme zandgrond, want overal om ons heen, van de Nijmeegse stuwwal, Utrechtse Heuvelrug en Veluwe tot de Hoge Kempen in Bel-

gisch Limburg, is hij plaatselijk niet zeldzaam. Vanaf de negentiende eeuw zijn tussen de eikenstoven veel dennen aangeplant, alsmede zomereiken van niet autochtone herkomst.

Oerbos in het moer

Ondanks de negentiende-eeuwse ontwatering is De Brand over haar grootste oppervlak-

Van de **bonte bessenvlinder**, gevreesd door fruitkwekers, hoveniers en volkstinders, zijn zowel de rups als de imago bijzonder bont gekleurd, vandaar de naam. Zelfs de poppen die tussen de bessenbladeren hangen zijn kleurrijk. Ook de tweede naam, **harlekijn**, heeft ermee te maken, omdat dit helaas bijna uitgestorven clownstype zich pleegt te begeven in een bont gekleurd pak. Bij het voortbewegen zetten de rupsen steeds een hoge rug op, wat ook al een grappig

gezicht is. Of heet deze soort zo omdat de rupsen het nogal bont maken? Het zijn namelijk de rupsen die de schade aanrichten door het opvreten van de struiken, met name de bladeren en bloemen, waaruit de bessen hadden moeten komen (vandaar de wrok). De vlinder is echt een dier van de drie zomermaanden en is soms buitengewoon talrijk. Voor wie zich bezig houdt met vlinderafwijkingen bestaat er geen dankbaarder studie-object dan deze nachtvlinder: er zijn er geen twee hetzelfde.

te nog altijd nat en plaatselijk zelfs onbegaanbaar. Veel bos werd er eind negentiende, begin twintigste eeuw op rabatten gezet om zomereiken te kunnen planten. Deze werden beschouwd als een goede investering voor de toekomst. Helaas was het plantmateriaal niet autochtoon. Op de droogste plekken werden ook naaldbomen geplant, terwijl het Ameri-

kanse krentenboompje gewild was als onderbegroeiing. De natste plekken waren geschikt voor essen-, elzen- en berkenhakhout. Een deel van dit hakhout stamt waarschijnlijk al uit de tijd vóór de rabatten. De kans is groot dat het plantgoed uit de streek zelf kwam. Door de geleidelijke bosomvorming konden zich in De Brand tot op de huidige dag veel bomen en

Allemaal oude bossoorten, kenmerkend voor De Brand: linksboven bospaardenstaart, rechtsboven dalkruid en dubbelloof onder viltroos.

▲ Sporkehout

Sporkehout

Sporkehout komt voor in vrijwel heel Europa en aansluitend West Azië en is een algemene soort van onze zandgronden. Is **sporke** een verbastering van **sprokkel**hout, zijn tweede naam **vuilboom** komt van de oude geneeskundige toepassing als laxeer- en purgeermiddel. De bast van takken en twijgen werd hiervoor vermoedelijk al in de prehistorie gebruikt. Sporkehout verdraagt behandeling als hakhout goed en loopt makkelijk weer uit. Tot in de negentiende eeuw werd het buigzame hout gebruikt voor lemen vakwerkwanden. Houtskool van deze soort was gewild voor het maken van buskruit. In oorlogstijd waren bos-

sen met sporkehout geliefd en kostbaar. In Frankrijk en Duitsland liet men er zelfs hele monoculturen van aanleggen. Sporkehout en zijn naaste verwant wegedoorn zijn, in weerwil van hun onooglijk kleine bloempjes, belangrijke drachtplanten. Ze leveren veel nectar af, waarop een rijke verscheidenheid aan bijen, wespen, vliegen en kevers afkomt. De besachtige steenvruchten van beide soorten zijn voor mensen onsmakelijk en enigszins giftig. Afhankelijk van de rijpingsgraad kunnen er verfstoffen van worden gemaakt, onder meer de variëteit 'sapgroen'.

▲ Parende boomblauwtjes.

Het **vuilboomblauwtje**, een dagvlindertje, is onlangs herdoopt in **boomblauwtje** omdat de rupsen zich op veel meer bomen ophouden dan vuilboom alleen. De overige waardplanten zijn, in volgorde van belangrjkheid: hulst, klimop, vlinderstruik, kardinaalsmuts, rode kornoelje, struikhei, kattenstaart en wegedoorn. Liever dan de blaadjes, tenzij de heel jonge, lusten de larven de bloesem en besjes van genoemde planten. De voorjaarsrupsen geven de voorkeur aan hulst, die van de tweede generatie aan klimop. Beide, hulst en klimop, streven als waardplant de vuilboom voorbij. Maar de laatste is wel verreweg de voornaamste nectarplant voor de imago's, wat de oude naam

eer aandoet. Vanwege zijn zilverwitte onderkant – waardoor je hem niet met andere blauwtjes kunt verwarren – droeg hij vroeger ook nog de naam **zilverb**lauwtje. Het enorme verspreidingsgebied strekt zich uit van Noord Noorwegen tot Noord Afrika en van Ierland tot Oost Azië. Hij overwintert als pop tussen bladafval en in schorsspleten. De imago laat zich soms al eind maart zien en is daarmee ons vroegst vliegende blauwtje. De eerste generatie vliegt tot begin juni, de tweede van eind juni tot in september. Je ziet hem tot in parken, plantsoenen en tuinen van centra van grote steden. Maar omdat hij vrij schuw is en dikwijls tamelijk hoog vliegt, wordt hij door maar weinig mensen opgemerkt.

struiken van het oude bos handhaven: vogelkers, haagbeuk, Gelderse roos, hondsroos, hazelaar, sporkehout, zwarte bes, schietwilg, grauwe wilg en geoarde wilg. De hoofdmoot van de oude boskernen bestaat uit elzen(broek)bossen. Algemeen zijn ook de prachtig bemoste wilgenstruwelen. Bijzonder is het voorkomen van landelijk zeer zeldzame soorten, zij het in soms zeer geringe aantallen, zoals viltroos (2 ex), fladderiep (10 ex) en tweestijlige meidoorn. Hun aanwezigheid duidt niet alleen op een rijk floristische verleden, maar ook op potenties voor de toekomst. Opvallend is het ontbreken van soorten die in De Mortelen en Geelders, toch vergelijkbare Midden Brabantse gebieden, wél acte de présence geven, zoals heggenroos en grootvruchtige meidoorn. Karakteristieke **oudboskruiden** zijn hengel, bosanemoon, grote muur, gele dovenetel, boskortsteel, bosviooltje en gewone salomonszegel.

De toekomst

Over het beheer van oude bossen en boskernen bestaat veel discussie. Veel natuurbeschermers willen het beheer volledig loslaten: laat de natuur het zelf maar uitmaken. Dit zou een goed advies zijn voor échte oerbossen. De Duinen en De Brand zijn echter geen oer- maar cultuurbossen. Een beheer van 'niets doen' zou hier ten koste gaan van de soortenrijkdom. Kenmerkend voor de meeste houtige gewassen en boskruiden is dat het lichtminnaars zijn. Dit geldt voor zowel de zomereiken van de Duinen als de rozen, meidoorns en wilgen van De Brand. Voor hun behoud is een soortgericht beheer nodig, rekening houdend met hun milieu-eisen, onder meer de hoeveelheid licht. De populaties kunnen ook

versterkt worden door herintroductie. Nu is er de afgelopen decennia heel wat bij geplant binnen het NP, maar omdat autochtoon plantgoed daarbij schitterde door afwezigheid, zijn de oude genenbronnen niet versterkt. Sterker nog, ze hebben belangrijk aan betekenis ingeboet. Het is geen kritiek, want tot voor kort was over deze materie weinig tot niets bekend. Nu hebben we voor Brabant wel een goed overzicht van de verspreiding en dichtheid aan autochtone houtige gewassen. En kunnen we door het nemen van stekken en zaden plantgoed opkweken om (te) kleine populaties te versterken. De belangstelling voor de praktische uitvoering hiervan neemt toe. Zo loopt aan de Universiteit van Amsterdam een DNA-project over de kleine Midden Brabantse populatie fladderiepen. Ook valt te denken aan het 'bijsturen' van ondoordachte beplantingen van uitheems kweekgoed uit het (recente) verleden.

Tot slot

Inheemse bomen en struiken zijn een vergeeten en ondergewaardeerde soortengroep binnen de natuurbescherming. En dat terwijl ze van wezenlijk belang zijn voor heel veel andere groepen van organismen, die er voeding en/of dekking vinden. Dat gaat van paddestoelen, kruiden, ongewervelden en vogels tot zoogdieren. Maar ook als soorten op zich voegen ze het hunne toe aan de verscheidenheid des levens. In het 'Jaar van de Biodiversiteit'* mag dat wel eens onder de aandacht worden gebracht.

* Aan dit thema zal in ons aanstaande herfstnummer uitvoerig aandacht besteed worden.